

JAZONI IJRO ETISH MUASSASALARIDA MAHKUMLAR HUQUQLARINI TA'MINLASH (AQSH TAJRIBASI MISOLIDA)

Suvankulov Zafar Latifovich

O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi Akademiyasi kafedra
o'qituvchisi, podpolkovnik
<https://doi.org/10.5281/zenodo.18345151>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 15-yanvar 2026 yil
Ma'qullandi: 20-yanvar 2026 yil
Nashr qilindi: 23-yanvar 2026 yil

KEYWORDS

jazoni ijro etish muassasalari,
mahkumlar huquqlari, inson
huquqlari, jazoni ijro etish
tizimi, huquqiy kafolatlar, sud
nazorati, penitensiar tizim,
AQSH tajribasi.

ABSTRACT

Mazkur ilmiy ishda jazoni ijro etish muassasalarida mahkumlar huquqlarini ta'minlash masalalari Amerika Qo'shma Shtatlari tajribasi misolida tahlil qilinadi. Tadqiqotda mahkumlarning asosiy huquq va erkinliklari, ularni amalga oshirishning tashkiliy-huquqiy mexanizmlari, jazoni ijro etish muassasalari ma'muriyatining majburiyatlari hamda sud va jamoatchilik nazoratining o'рни ilmiy-huquqiy jihatdan yoritib beriladi. Shuningdek, AQSHda mahkumlar huquqlarini ta'minlashga qaratilgan qonunchilik, ma'muriy amaliyot va sud pretsedentlarining ahamiyati ochib beriladi. Ilmiy ish natijalari jazoni ijro etish muassasalarining huquqiy maqomini takomillashtirish va mahkumlar huquqlarini himoya qilish mexanizmlarini kuchaytirishda nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi

Inson huquqlarini ta'minlash har qanday demokratik davlatning ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, jazoni ijro etish muassasalarida saqlanayotgan mahkumlar huquqlarini himoya qilish masalasi davlatning huquqiylik darajasi va insonparvarlik tamoyillariga amal qilish holatini ifodalovchi muhim mezon sifatida namoyon bo'ladi. Jazoni ijro etish muassasalari jamiyatdan vaqtincha ajratilgan shaxslar saqlanadigan maxsus muassasalar bo'lib, bu yerda qonun bilan belgilangan cheklovlarga qaramay, mahkumlarning asosiy inson huquq va erkinliklari ta'minlanishi shart.

Hozirgi kunda penitensiar tizimni isloh qilish, mahkumlarning sha'ni va qadr-qimmatini hurmat qilish, ularning huquqiy, ijtimoiy va tibbiy ta'minotini yaxshilash xalqaro huquqiy hamjamiyat diqqat markazida turibdi. Chunki jazoni ijro etish muassasalarida huquqlarning buzilishi nafaqat alohida shaxslar manfaatiga, balki jamiyatda adolat va qonun ustuvorligiga bo'lgan ishonchga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Shu nuqtayi nazardan, rivojlangan davlatlar tajribasini o'rganish, xususan, AQSHning jazoni ijro etish tizimida mahkumlar huquqlarini ta'minlashga qaratilgan huquqiy mexanizmlarni tahlil qilish muhim ilmiy ahamiyatga ega. AQSH penitensiar tizimida mahkumlar huquqlarini himoya qilish masalasi konstitutsiyaviy prinsiplar, federal qonunlar va sud amaliyoti asosida shakllangan murakkab tizim hisoblanadi. Bu tizimda mahkumlarni

shafqatsiz yoki inson qadr-qimmatini kamsituvchi muomaladan himoya qilish, tibbiy yordam olish huquqi, murojaat qilish va sudga shikoyat qilish huquqi alohida ahamiyat kasb etadi.

Ma'lumki, jazoni ijro etish muassasalari ma'muriyatining vakolatlari keng bo'lishi bilan birga, ular qonun bilan qat'iy cheklangan. AQSH tajribasida mahkumlar huquqlarini ta'minlashda sud nazorati va jamoatchilik monitoringi muhim kafolat sifatida namoyon bo'ladi. Mahkumlar o'z huquqlari buzilgan taqdirda sud organlariga murojaat qilish imkoniyatiga ega bo'lib, sud pretsedentlari orqali penitensiar muassasalar faoliyatiga ta'sir ko'rsatish mexanizmi shakllangan.

Shu bilan birga, AQSH jazoni ijro etish muassasalarida mahkumlarni rehabilitatsiya qilish, ularni jamiyatga qayta moslashtirish va qayta jinoyat sodir etish xavfini kamaytirishga qaratilgan dasturlar mahkumlar huquqlarini ta'minlashning muhim elementi sifatida qaraladi. Ta'lim olish, mehnat qilish va tibbiy xizmatlardan foydalanish huquqlarining ta'minlanishi jazoning jazolovchi emas, balki tuzatuvchi maqsadga xizmat qilishini ta'minlaydi.

Mazkur tadqiqotda AQSH tajribasi asosida jazoni ijro etish muassasalarida mahkumlar huquqlarini ta'minlashning huquqiy asoslari, institutsional mexanizmlari va amaliy jihatlari tahlil qilinadi. Tahlil natijalari milliy penitensiar qonunchilikni takomillashtirish, jazoni ijro etish muassasalarining inson huquqlariga yo'naltirilgan faoliyatini kuchaytirish hamda ilmiy tadqiqotlar uchun qiyosiy-huquqiy manba sifatida xizmat qilishi mumkin.

Jazoni ijro etish muassasalarida mahkumlar huquqlarini ta'minlash masalasi zamonaviy huquqshunoslik va kriminologiya ilmda muhim o'rin tutadi. AQSH tajribasida bu soha uzoq yillar davomida ham huquqiy, ham amaliy jihatdan rivojlanib, mahkumlarning asosiy huquqlarini himoya qilishga qaratilgan qator islohotlarni o'z ichiga olgan. Masalan, AQSH Konstitutsiyasining 8-ta'mirlashida "qattiq va g'ayrioddiy jazo"larni taqiqlash haqidagi qoida mahkumlarga nisbatan shiddatli muomala va huquq buzilishlarining oldini olishga asos bo'ladi. Bu ta'mirlash 1976-yilda *Estell vs. Gembel* ishida Oliy sud tomonidan "tabiiy tibbiy yordamga ehtiyoj"ni konstitutsiyaviy huquq buzilishi deb hisoblagan, bu esa mahkumlarning sog'lig'ini saqlash huquqini ta'minlashga yo'naltirilgan. AQSHdagi qamoqxonalarda mahkumlar huquqlarini himoya qilish uchun maxsus mexanizmlar, jumladan, qamoqxona ichidagi shikoyatlar tizimi va sudga murojaat qilish imkoniyati mavjud, bu esa mahkumlarga o'z huquqlarini himoya qilishga yordam beradi. Professor Margo Shlangerning tadqiqotlarida qamoqxona islohotlarining huquqiy asoslari tahlil qilingan bo'lib, u *Prison Litigation Reform Act (PLRA)* qonunining mahkumlar huquqlarini himoya qilishdagi rolini ta'kidlaydi [1]. Bu qonun 1996-yilda qabul qilingan va mahkumlarning sud ishlarini tartibga solish orqali huquqiy himoyani kuchaytirgan.

AQSHdagi jazoni ijro etish muassasalarida mahkumlar huquqlarini ta'minlashda statistika muhim o'rin tutadi. Adliya statistikasi byurosi (*Bureau of Justice Statistics*) ma'lumotlariga ko'ra, 2023-yil oxirida AQSH qamoqxonalarda 1,124,400 erkak mahkum bor bo'lib, ularning 93 foizi federal va shtat darajadagi qamoqxonalarda saqlanmoqda [2]. Bu raqamlar mahkumlar huquqlarini himoya qilishdagi muammolarni ko'rsatadi, chunki qamoqxonalarda haddan tashqari to'liqlik va sog'liq himoyasining yetishmasligi holatlari kuzatilmoqda. Masalan, *ACLU* tashkiloti hisobotlarida qamoqxona ichidagi ekspluatatsiya va huquq buzilishlari haqida so'z yuritiladi, unda mahkumlarning mehnat huquqlari buzilishi va minimal himoyaning yo'qligi ta'kidlangan [3]. Professor Keramet Reytarning ishlarida qamoqxona eksperimentlari va huquqlar buzilishlarining etik jihatlari o'rganilgan bo'lib, u

mahkumlar ustidan tajribalarning huquqiy chegaralarini belgilaydi [4]. AQSH tajribasida mahkumlar huquqlarini ta'minlash uchun First Step Act (2018) qonuni muhim rol o'ynaydi, bu qonun qamoq muddatlarini qisqartirish va reabilitatsiya dasturini kuchaytirishga yo'naltirilgan.

Qamoqxonalarda mahkumlarning tibbiy huquqlarini himoya qilish AQSHda huquqiy islohotlarning asosiy yo'nalishlaridan biridir. Bureau of Justice Statistics ma'lumotlariga ko'ra, 2018-yilda qamoqxonalarda 4,135 davlat mahkumi va 378 federal mahkum vafot etgan, bu esa sog'liq himoyasining yetishmasligini ko'rsatadi [5]. Professor Bri Uilyamsning tadqiqotlarida qari mahkumlarning huquqlari va reabilitatsiyasi masalalari o'rganilgan, u qamoqxonalarda qarilar uchun tibbiy yordamning muhimligini ta'kidlaydi [6]. AQSHdagi qamoqxonalarda huquq buzilishlarining oldini olish uchun maxsus nazorat mexanizmlari, jumladan, huquq himoyachisi tashkilotlari faoliyati muhim. Masalan, ACLU hisobotlarida qamoqxona mehnatining ekspluatatsiyasi haqidagi muammolar ko'tariladi, unda mahkumlarning minimal haq to'lash va mehnat himoyasining yo'qligi tanqid qilinadi [7]. Bu holatlar mahkumlar huquqlarining xalqaro standartlarga muvofiqlashtirilishini talab etadi.

AQSH qamoqxonalarda tizimida mahkumlar huquqlarining rasizm va iqtisodiy nohaqlik bilan bog'liq jihatlari ham muhim. The Sentencing Project hisobotlariga ko'ra, qamoqxonalarda qora tanlilarning ulushi yuqori bo'lib, ularning huquqlari ko'proq buziladi [8]. Professor Xizer Shoyenfeldning ishlarida qamoqxonalarning siyosiy va iqtisodiy jihatlari o'rganilgan, u Florida misolida supermaks qamoqxonalarning huquqiy masalalarini tahlil qiladi [9]. AQSHda mahkumlar huquqlarini ta'minlash uchun Prison Rape Elimination Act (PREA) qonuni 2003-yilda qabul qilingan bo'lib, bu qamoqxonalarda zo'ravonlikning oldini olishga yo'naltirilgan. Bureau of Justice Statistics ma'lumotlariga ko'ra, 2023-2024-yillarda qamoqxonalarda jinsiy zo'ravonlik holatlari haqidagi hisobotlar ko'paygan [10]. Bu islohotlar mahkumlarning huquqlarini himoya qilishda samarali.

Qamoqxonalarda mahkumlarning huquqlarini ta'minlashda gender va millat masalalari ham e'tiborga olinadi. ACLU ma'lumotlariga ko'ra, ayol mahkumlarning huquqlari ko'proq buziladi, ular sog'liq va himoya masalalarida qiyinchiliklarga duch keladi [11]. Professor Anna VanKlivning tadqiqotlarida qamoqxonalardagi izolyatsiya va huquqlar masalalari o'rganilgan, u 2018 yilgi hisobotda qamoqxonalardagi vaqtni qisqartirish islohotlarini tahlil qiladi [12]. AQSHdagi qamoqxonalarda tizimida mahkumlarning huquqlarini himoya qilish uchun maxsus hisobotlar va tadqiqotlar o'tkaziladi, masalan, Yale Law School hisobotlarida qamoqxonalardagi izolyatsiya holatlari haqida so'z yuritiladi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Schlanger M. Preserving the Rule of Law in America's Jails and Prisons: The Case for Amending the Prison Litigation Reform Act // Journal of Constitutional Law. – 2009. – Vol. 11. – No. 1. – P. 139-154.
2. Mueller D. Prisons Report Series: Preliminary Data Release, 2023 // Bureau of Justice Statistics. – 2024.
3. Turner J. Captive Labor: Exploitation of Incarcerated Workers // ACLU Report. – 2022.
4. Reiter K. Experimentation on prisoners: Persistent dilemmas in rights and regulations // California Law Review. – 2009. – Vol. 97. – No. 2. – P. 501-566.
5. Bureau of Justice Statistics. Mortality in State and Federal Prisons, 2001-2018 - Statistical Tables. – 2021.

6. Williams B. Growing older: Challenges of prison and reentry for the aging population // Public health behind bars: From prisons to communities. – 2007. – P. 56-72.
7. ACLU. Prisoners' Rights. – 2022.
8. The Sentencing Project. Mass Incarceration Trends. – 2024.
9. Schoenfeld H. The Politics of Prison Growth: From Chain Gangs to Work Release Centers and Supermax Prisons Florida, 1955--2000 // Northwestern University. – 2009.
10. Bureau of Justice Statistics. Sexual Victimization in Prisons Reported by Inmates, 2023–24. – 2024.
11. ACLU. Cruel, Inhuman, and Degrading Conditions. – 2022.
12. VanCleave A. Reforming restrictive housing: The 2018 ASCA-Liman nationwide survey of time-in-cell // Yale Law School. – 2018

